

τικὰς μελέτας. Πάντως, νομίζομεν, ὅτι μία τοιαύτη συγκριτικὴ ἐργασία θὰ ἡδύνατο κατὰ πολὺ νὰ προαγάγῃ τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῆς Μολδαβικῆς ζωγραφικῆς.

Τὸ τρίτον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀναγραφομένων βιβλίων τοῦ κ. Stefanescu εἶναι τμήμα μόνον προσεχῶς ἐκδοθησομένης ἐκτενεστέρας αὐτοῦ ἐργασίας περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Βλαχίας. Ἐν αὐτῷ περιγράφονται Βλαχικά τινα μνημεῖα καὶ παρέχονται δείγματα τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν. Περὶ τῆς δευτέρας ὁμως ταύτης ἐργασίας τοῦ συγγραφέως θ' ἀσχοληθῶμεν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἐτοιμαζομένου τόμου.

Τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβεν ὁ κ. Stefanescu, τῆς περιγραφῆς καὶ τῆς ἀπεικονίσεως πάντων τῶν τοιχογραφημένων μνημείων τῶν εὐρισκομένων ἐπὶ Ρουμανικοῦ ἐδάφους, εἶναι πράγματι γιγάντιον καὶ ἐπισύρει τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην. Εἶναι δὲ καὶ κατὰ τοῦτο ἀξιοθαύμαστον, καθ' ὅσον ὀφείλεται καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πρωτοβουλίαν καὶ τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις.

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Δημητρίου Μπαλάνου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Πατρολογία (οἱ ἐκκλησιαστικὴ πατέρες καὶ συγγραφεῖς τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων). Ἐν Ἀθήναις 1930.

Ἄν καὶ δὲν στερούμεθα τοιούτων ἔργων, ἡ ἔκδοσις τῆς Πατρολογίας ταύτης ἐπλήρωσεν ἀναμφιβόλως κενόν, διότι ἡ τοῦ Κ. Κοντογόνου, ἐκδοθεῖσα ἐν Ἀθήναις τῷ 1851/3 εἰς δύο τόμους καὶ ἡ τοῦ Ἀποστόλου Χριστοδούλου, ἐκδοθεῖσα ἐν Κων/πόλει τῷ 1894 εἰς ἓνα τόμον, πραγματεύονται τοὺς ἐκκλ. συγγραφεῖς μόνον τῶν τεσσάρων πρώτων ἑκατονταετηρίδων, ἡ τοῦ Ἀναστ. Διομ. Κυριακοῦ, ἐκδοθεῖσα ἐν Ἀθήναις τῷ 1893, εἶναι λίαν σύντομος, ἡ δὲ τοῦ Γ. Δέρβου, ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ αὐτῇ πόλει τῷ 1903/10 εἰς τρεῖς τόμους, πραγματεύεται τοὺς ἐκκλ. συγγραφεῖς μόνον τῶν τριῶν πρώτων ἑκατονταετηρίδων καὶ εἶναι λίαν ἐκτενής. Ἐκτὸς τούτου, τοσαύτη εἶναι ἡ διεθνὴς θεολογικὴ κίνησις τῶν νεωτέρων χρόνων καὶ μάλιστα ἐν ταῖς ἱστορικαῖς ἐπιστήμαις, ὥστε, παρὰ τὴν σχετικὴν ἀναχαίτισιν, τὴν ὁποίαν ἐπέφερεν ὁ παγκόσμιος πόλεμος, ταχέως παλαιοῦνται τὰ προηγούμενα ἔργα.

Ἡ Πατρολογία τοῦ κ. Μπαλάνου ἀποτελεῖται ἐκ 38 τυπογραφικῶν φύλων συνήθους ὀγδόου σχήματος (σελίδες ἐν ὄλῳ 610) καὶ προορίζεται μὲν κυρίως διὰ τοὺς φοιτητάς, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ δι' εὐρυτέραν χρῆσιν. Ἐφόσον ἦτο δυνατόν, ὡς βύσιν ἔχει αὐτὰ τὰ ἔργα τῶν ἐκκλ. συγγραφέων, θεωρεῖ δ' ἀπαραίτητον ὁ συγγραφεὺς τὴν ἴδρυσιν σωματείου, ἔχοντος τὴν ὕλικήν καὶ ἠθικὴν ὑποστήριξιν τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς συστηματικὴν ἔκδοσιν τῶν ἀριστουργημάτων τῆς πατερικῆς φιλολογίας μετὰ προλεγομένων καὶ ἐρμηνευτικῶν

σημειώσεων (σελ. 7 σημ. 1). Ὡς συμπλήρωσιν τούτου δύναται τις νὰ προσθέσῃ, ὅτι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη εἶναι ἐπίσης ἡ ἔκδοσις συντόμων κειμένων ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλ. φιλολογίας καταλλήλων διὰ τὰς φροντιστηριακὰς ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν εἰς τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἐκκλ. ἱστορίας. Τὰ ἐν Γερμανίᾳ ἐκδιδόμενα ἄφθονα τοιαῦτα δὲν εἶναι συνήθως κατάλληλα δι' Ἑλληνας φοιτητάς.

Ἐκτὸς τῶν ἔργων τῶν ἐκκλ. συγγραφέων ὁ κ. Μπαλᾶνος ἐπωφελήθη τὰς νεωτέρας σχετικὰς ἐργασίας τῶν ξένων, καὶ δὴ τὰς τοῦ Bardenhewer, περὶ τῶν ὁποίων παρατηρεῖ, ὅτι «τὰ σπουδαιότατα καὶ πληρέστερα ταῦτα ἔργα προσέφερον πράγματι ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Πατρολογίας» (σελ. 23).

Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ πραγματεύεται περὶ τῆς ἐννοίας, τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Πατρολογίας καὶ παραθέτει τὰς σπουδαιότερας ἐκδόσεις τῶν ἐκκλ. συγγραφέων καὶ τὰς σπουδαιότερας πατρολογικὰς συγγραφάς. Κατὰ διαφόρους ἐποχὰς, πολλαὶ συζητήσεις διεξήχθησαν περὶ τῆς ἐννοίας, τῶν ὁρίων καὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ μαθήματος τούτου. Ὁ κ. Μπαλᾶνος εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν συμπεριλαμβάνει ὄχι μόνον τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς ἐκκλ. συγγραφεῖς τῶν ὀκτὼ πρώτων ἑκατονταετηρίδων, προτιμᾷ ὅμως τὴν καθιερωμένην ὀνομασίαν «Πατρολογία». Ταύτην θεωρεῖ τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς ὅλης Ἑκκλ. Γραμματολογίας καὶ φρονεῖ, ὅτι ὁ τελευταῖος ὅρος εἶναι προτιμότερος τοῦ ὅρου Χριστ. Γραμματολογία, δι' οὗς λόγους καὶ ὁ ὅρος Ἑκκλ. Ἱστορία εἶναι προτιμότερος τοῦ ὅρου Χριστ. Ἱστορία (σελ. 17, σημ.).

Τοὺς ἐκκλ. συγγραφεῖς διαιρεῖ χρονολογικῶς εἰς τρεῖς περιόδους, τῶν ὁποίων τὰ δύο μεσάζοντα ὅρια εἶναι αἱ ἀρχαὶ τῆς 4^{ης} ἑκατονταετηρίδος (ὁ Μ. Κωνσταντῖνος) καὶ τὰ μέσα τῆς 5^{ης}. Ἐν ἑκάστῃ τῶν περιόδων τούτων κατ' ἀρχὰς χαρακτηρίζει αὐτὴν γενικῶς καὶ πραγματεύεται πρῶτον τοὺς Ἑλληνας καὶ ἔπειτα τοὺς Λατίνους ἢ ἄλλους ἀλλογλώσσους συγγραφεῖς. Τὸ ἔργον φέρει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συγγραφικῆς ἐν γένει δράσεως τοῦ κ. Μπαλάνου, ἥτοι ἐπιστημονικότητα, σαφήνεια καὶ πρέπουσαν συντομίαν. Κατὰ λόγον φυσικόν, ἐνδιέτριψε περισσότερον εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκκλ. συγγραφεῖς, ἐκ τῆς μεγάλης δὲ σχετικῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας ἔκαμεν ὥρισμένην ἐκλογὴν καὶ ἰδιαιτέρως ἐπέστισε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν Ἑλληνιστῶν γεγραμμένων μελετῶν. Τοῦτο ἀναμφιβόλως εἶναι χρήσιμον καὶ εἰς τοὺς ξένους. Ὁ κ. J. Lebon κρίνων τὴν Πατρολογίαν τοῦ κ. Μπαλάνου ἐν τῇ *Revue de l'Histoire Ecclesiastique* τοῦ Louvain παρατηρεῖ, ὅτι αὕτη «δύναται νὰ δώσῃ εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς Δύσεως πληροφορίας περὶ τῆς Ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἄλλως θὰ ἦσαν ἄγνωστοι» (1930, σελ. 809). Ἡ παρατήρησις αὕτη ἰσχύει κυρίως διὰ τὰς ἀρχαιότερας μελέτας, διότι ἀπὸ τινος ἡ Ἑλληνικὴ θεολογικὴ βιβλιογραφία ἤρchiεν ἀναγραφομένη

ὄχι μόνον ἐν τῇ Ἑπετηρίδι τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑταιρείας τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν ξένοις περιοδικοῖς, ὡς ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα *Revue* καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν παράρτημα τῆς *Theologische Literaturzeitung* τῆς Λειψίας.

Ἐν ἑκάστῃ τῶν μνημονευθεῖσῶν περιόδῳ τῆς Πατρολογίας οἱ συγγραφεῖς ὑποδιαίρουσιν εἰς ὁμάδας ἀναλόγως τοῦ χαρακτῆρος τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν. Ὁ κ. Μπαλᾶνος θεωρεῖ ἀτυχῇ τὴν κατάταξιν τῶν συγγραφέων κατὰ πατρίδας. «Πρὸς τί, λόγου χάριν, ἐρωτᾷ, νὰ κατατάξωμεν ὁμοῦ ὡς Μικρασιάτας τὸν Γρηγόριον τὸν θαυματουργὸν καὶ τὸν Μεθόδιον τὸν Ὀλύμπου, οὓς οὐδὲν κοινὸν συνδέει; Δὲν εἶναι ὀρθότερον νὰ κατατάξωμεν τὸν Γρηγόριον ἐν τοῖς Ἀλεξανδρινοῖς θεολόγοις καὶ τὸν Μεθόδιον ἐν τοῖς ἀντιωριγενισταῖς;» (σελ. 29 σημ.). Ἀποφεύγει δὲ νὰ κάμῃ λόγον περὶ τῆς θεολογικῆς τάσεως τῶν Μικρασιατῶν θεολόγων τῆς 2^{ης} ἑκατονταετηρίδος, τὴν ὁποίαν ὁ Εἰρηναῖος μετέφερεν εἰς τὴν Δύσιν, διότι βεβαίως τὰ κατ' αὐτὴν εἶναι τόσον ἄοριστα καὶ ἀβέβαια, ὥστε ἐν Πατρολογία δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ αὐτῆς.

Ἐν ἀρχῇ τίθεται πῖναξ τῶν περιεχομένων, ἐν τέλει δὲ πῖναξ ἐμφαινὼν τὸν τόμον καὶ τὰς στήλας τῆς Πατρολογίας τοῦ *Migne*, ὅπου εὐρίσκονται τὰ ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσιν ἀναφερόμενα συγγράμματα, καὶ τέλος πῖναξ τῶν ὀνομάτων καὶ πραγμάτων. Σπανίως ἑλληνικὰ βιβλία εἶναι ἐφωδιασμένα διὰ τοιούτων πινάκων, ὑπάρχουσι μάλιστα ὄχι μόνον Ἑλληνικὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ Ἑλληνικὰ περιοδικὰ στερούμενα καὶ τοῦ ἀπλουστάτου πίνακος τῶν περιεχομένων.

Ἡ ἰδιάζουσα σημασία, τὴν ὁποίαν ἔχουσιν οἱ ἐκκλ. συγγραφεῖς τῶν ὀκτὼ πρώτων ἑκατονταετηρίδων «οὐδόλως μειοῖ, ὡς παρατηρεῖ ὁ κ. Μπαλᾶνος, τὴν ἀξίαν τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος μέχρι σήμερον ἐκκλ. φιλολογίας, ἣς ἡ ἐξέτασις εἶναι σπουδαιοτάτη καὶ δέον νὰ ἀποτελῇ ἀντικείμενον ἰδίας ἐρεῦνης» (σελ. 18 σημ. 1). Περὶ τῶν ἀπὸ τῆς 9^{ης} ἑκατονταετηρίδος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως Ἑλλήνων ἐκκλ. συγγραφέων πραγματεύεται ὁ Α. Ehrhard ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τοῦ Κρουμπάχερ. Περὶ τῆς ἀπὸ τῆς ἀλώσεως ἑλληνικῆς θεολογίας ὁ Ph. Meyer ἐξέδωκε τεῦχος, ἐκ σελίδων 179, περιλαμβάνον τοὺς Ἑλληνας θεολόγους μόνον τῆς 16^{ης} ἑκατονταετηρίδος (*Die theolog. Litteratur der griech. Kirche im 16ten Jahrh. Leipzig 1899*), ἀλλ' ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ χαρακτηρίζει τὴν Ἑλληνικὴν θεολογίαν μέχρι τέλους τῆς 18^{ης} ἑκατονταετηρίδος. Περὶ τῶν δογματικῶν τάσεων τῆς Ἑλληνικῆς θεολογίας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι σήμερον πραγματεύεται ὁ (*Dogmengeschichte, Berlin 1899, σελ. 601 κ. ἐξ.*), τοὺς δὲ θεολόγους τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης χαρακτηρίζει ὁ N. Bonwetsch ἐν τῷ σχετικῷ τόμῳ τῆς *Kultur der Gegenwart* (*Geschichte der christl. Religion, Leipzig, 1909, σελ. 178*).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ